

TURCSÁN-TÓTH ZSUZSANNA

Artemis Ephesia és az oroszlánok

Nem sok olyan istenábrázolást ismerünk az antikvitás idejéből, amelynek díszítőmotívumai az ikonográfiai elemzés oly széles tárházát kínálnák, mint Artemis Ephesia kultuszszobrának másolatai.¹ Az istennő több mint ezer éven át volt része Ephesos történelmének, idővel Kis-Ázsiában, sőt az egész Mediterráneumban felbukkant, bizonyítja ezt az a több mint 150 kör- és kisplasztika, relief, illetve számos felirat, amelyet róla vagy a tiszteletére készítettek. Kultuszának első nyomai a Kr. e. 8. századra datálhatók, hanyatlása a Kr. u. 3. század második felében kezdődött meg. Meglepő módon e hosszú periódusnak csak az utolsó szakaszából ismerünk Artemis Ephesia-ábrázolásokat. A császárkorból élénk táru-
ló kép több száz éves fejlődés és változás eredménye, szimbólumok és díszítőelemek egész sorával találkozhatunk. Az egyes elemek nemcsak eltérő időpontban váltak a kultuszszobor részeivé, hanem a jelentéstartalmuk is módosulhatott az idő előrehaladtával. Éppen ez teszi izgalmas, ugyanakkor komoly kihívássá a szobor ikonográfiai elemzését. Tehát nemcsak azt kell kutatnunk, hogy az egyes részletek mikor és minek a hatására alakultak ki, hanem azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a császárkorra az eredetihez képest megváltozhatott a jelentésük. Tanulmányomban azt a két kérdést kívánom megválaszolni, hogy az ikonográfiai elemek egyike, az oroszlánok, milyen hatásra váltak a szobor részeivé, és vajon megőrizték-e eredeti jelentésüket.

Ezeket a nagymacskákat alapvetően kétféle formában faraghatták meg a körplasztikákon, ún. *protomé*ként, csak a fejet vagy büsztöt ábrázolva, vagy teljes alakban. Az első típus az istennő altestét takaró, merev, kötényszerű ruhadarabjának, az *ependytés*nek gyakori, rátétszerű díszítése volt, ritkábban a speciális formájú koronájára, a *polosra* is felkerülhetett. Ezekben a „rátéteken” az oroszlán gyakran nem valós élőlényként, hanem oroszlánfejű keveréklényként jelenik meg.

A második típus, amely már egy valódi élőlényt ábrázol teljes alakjában, a karokon látható. Úgy vélem, hogy a két típust el kell különítenünk egymástól: az oroszlánt részlegesen és nem valósághűen ábrázoló *protomé* díszítéseket az *ependytés* és a *polos* más díszítéseivel együtt kell elemeznünk, míg az élethűen megjelenített oroszlánokat ezekről függetlenül, egy másik szimbólumcsoport részeként kell értelmeznünk. Jelen tanulmányban csak ez utóbbiakat vizsgálom.

A karok gyakori díszítőelemei az ülő, fekvő vagy ágaskodó oroszlánok, amelyek plasztikus ábrázolásmódjuk miatt, a tenyérhez rögzített gyapjúfonat és a *protomé* díszítések mellett, a szobor legsérülékenyebb részeinek tekinthetők. Szinte

¹ Az egyes részletekről bővebben lásd: TURCSÁN-TÓTH Zs.: *Alapvetés az Artemis Ephesia-szobrok ikonográfiai programjának elemzéséhez*, kiadatlan doktori értekezés, 2015.

egyetlen olyan körplasztikát vagy felsőtesttöredéket sem ismerünk, amelynek ez a része ne lenne töredezett vagy restaurált. Számuk változó, 18 esetben egy-egy,² hét esetben két-két³ nagymacska került az karokra. Az A18-as szoborra (I. kép) hármat-hármat faragtak, azonban lehetséges, hogy ez egy, a 16. század második fele és a 17. század első harmada között történt helyreállítási kísérlet eredménye.⁴ 14 körplasztikáról hiányoznak az oroszlánok,⁵ ezek között figyelemre méltó az A2-es, amelyen a nagymacskák helyett egy-egy emberfej, illetve az A12-es, amelyen egy-egy tengeri lény látható. A32-es és az A5-ös szobrok vállain kakasok⁶ jelennek meg. Fleischer véleménye szerint az oroszlánokat helyettesítik⁷, azonban míg az oroszláno-

1. kép. A18 Museo Archeologico Nazionale di Napoli Artemis Ephesia szobra (leltári szám: 665)

² A3, A9, A10, A11, A15, A17, A19, A21, A26, A29, A31, A39, B2, B3, B4, B5, B6.

³ A16, A22, A23, A24, A25, A28, A30.

⁴ Antonio Dosio 1560–65 között készült vázlatkönyvében a Codex Berolinensisben szerepel egy rajz, amely feltehetően ezt a szobrot, pontosabban annak egy korábbi, még töredékes állapotát mutatja. Az nem tudható, hogy ez az ábrázolás az „eredeti”, vagyis a megtalálás időszakában jellemző állapotot vagy a változtatások utáni helyzetet jeleníti meg. A képen, a jobb karon kettő, míg a balon három oroszlán látható. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a jobb karon, a harmadik oroszlán helyén erősen redőzött a ruhaujj és egy félbemaradt(?) vonal is felfedezhető, amely utalhat egy oroszlán töredékre is. Az A18-nak egy későbbi, 17. századi rajza is ismert, Menetreiusnak az Artemis Ephesia szobrok szimbolikáját tárgyaló, először 1657-ben megjelent művéből. MENETREIUS C.: *Symbolica Dianae Ephesiae statua*, Róma, 1688, 58. Az ábrázolás a Dosio-féle rajzhoz képest egy kiegészített szobrot mutat, a karokon három-három oroszlánnal. Ezek alapján valószínű, hogy a Dosio-féle és a Menetreius-féle ábrázolások között eltelt évtizedekben történtek kiegészítések a szobron. Az A18 jelenlegi állapota és a Menetreius könyvében megjelenő rajz között is vannak eltérések, így ezt követően is lehettek módosítások. Thiersch szerint a szobrot a 18. században restaurálták, a Menetreius könyvben megjelent rajzokat pontatlannak tartja. THIERSCH, H.: *Artemis Ephesia. Eine archäologische Untersuchung. Teil I, Katalog der erhaltenen Denkmäler*. Berlin, Weidmann, 1935, 17.

⁵ A1, A2, A4, A5, A6, A7, A8, A12, A13, A14, A20, A32, A34, B1.

⁶ Az A32-es szobron lévő madarak azonosítása töredékes voltuk miatt nehézségekbe ütközött. A megmaradt lábak és mellkasi rész elemzése során Thiersch többféle megoldást is felvetett, végül azonban ornitológusok segítségét kérte, akik egyértelműen kakasként határozták meg a madarat. THIERSCH, HERMANN: *Artemis Ephesia: eine archäologische untersuchung. Teil I, Katalog der erhaltenen Denkmäler*, Berlin, Weidmann, 1935, 42–43. Ezt megerősíti az azóta ismertté vált A5-ös szobor is, amelynek vállain szintén egy-egy kakast láthatunk.

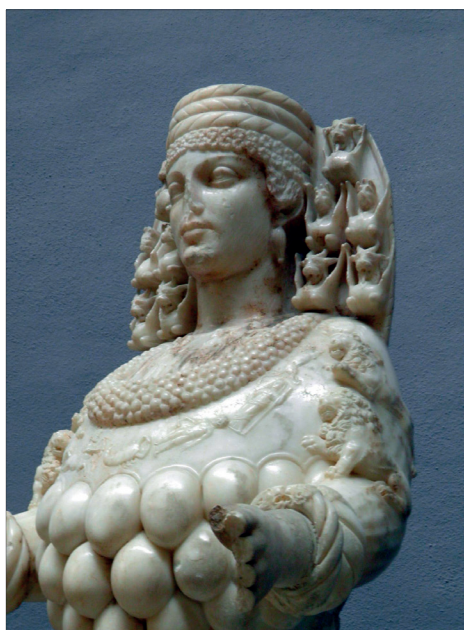
⁷ FLEISCHER, R.: *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, EPRO 35, Leiden, Brill, 1973, III. A könyv megírásakor még csak az A32-es körplasztika volt ismert.

kat a karokon, addig a kakasokat a vállakon állva ábrázolták. A kisplasztikákra és a reliefszerű többségére, elsősorban a méretbeli korlátok miatt, nem kerültek fel a nagymacskák.

Az Artemis Ephesia-szobrok karjain feltűnő oroszlánoknak két formája ismert, a reliefszerű (2. kép) vagy a plasztikus (1. kép), az egyik rásimul a szoborra⁸, a másik kiemelkedik annak felületéből.⁹ Mozdulatlanul ülnek vagy fekszenek, esetleg felágaskodnak, sőt inkább felkapaszkodnak az istennő karjára. A korábbi kutatások rámutattak az állatok száma és ábrázolásmódjuk közötti összefüggésre¹⁰:

3. kép. A15 A Sir John Soane's Museum Artemis Ephesia szobra (leltári szám: M613)

2. kép. A30 Az ún. „Schöne” Artemis Ephesia, (Selçuk, Efes Müzesi, leltári szám: 712)

abban az esetben, ha mindkét karon egy-egy állat jelenik meg, nyugodt testtartásban ülnek vagy fekszenek, ha ennél magasabb a számuk, élettelibbek, ugró vagy felágaskodó pozícióban látjuk őket. Ez alól azonban vannak kivételek: az A15-ös körplasztikára (3. kép) egy-egy ágaskodó oroszlánt faragtak, az A21-esen a mozdulat nem ennyire dinamikus (4. kép), de az ülés statikusságát megtörve az egyik mancsukat az alak mellkasán lévő, stilizált makkokból fűzött láncra helyezik. A csuklón és a csukló felett lévő díszítőelemek miatt az oroszlánok nem kerülhetnek az alkar felső harmada alá, így ha többet akartak ábrázolni, akkor azt a felkarra kellett tenniük. A mozgékonyt az elrendezési lehetőségnek köszönhetik, mert míg a könyökhajlatban viszonylag egyszerű egy ülő vagy fekvő nagymacskát ábrázolni, addig a felkaron sokkal könnyebb a kar ívét követő ágaskodó állatként megjeleníteni.

⁸ Reliefszerű ábrázolás: A9, A19, A33, B2, B3, B5, B7(?) I6(?).

⁹ Plasztikus ábrázolás: A3, A10, A16, A17, A22, A23, A24, A25, A26, A28, A29, A31, A31, A39, I5.

¹⁰ LICHTENECKER, E.: *Die Kultbilder der Artemis von Ephesos*, kiadatlan doktori disszertáció, 1952, 153. vö. FLEISCHER, R.: *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, EPRO 35, Leiden, Brill, 1973, III.

Fleischer rámutat arra,¹¹ hogy az oroszlánnal díszített körplasztikák inkább a kis-ázsiai térségre jellemzők. Ebben egyetértek vele, az itáliai típus esetében valóban ritkábban láthatók, mint a kis-ázsiai vagy az átmeneti típusnál. Annak ellenére, hogy az Artemis Ephesia ábrázolások díszítőelemeinek változatossága nagyon megnehezíti egy tipológia felállítását, mégis időről-időre kísérletet tesznek erre a kutatók. Először Lichteneker próbálta meg rendszerbe foglalni a szobortípusokat; az ismert körszobrokat és körszobor-töredékeket két csoportra osztotta: kialakított egy úgynevezett „főcsoportot” (*Hauptgruppe*) és egy speciális típus (*Sondertyp*). A főcsoportba sorolt 25 szobrot, amelyeket, egy kivétellel, mind császárkorinak datált, úgy vélte, hogy ez az a típus, amely a korszak Artemis Ephesia-kultuszszobrának megjelenését tükrözi.¹² Fleischer a numizmatikai leletek alapján állított fel egyfajta tipológiát. A császárkori érméken megjelenő Artemis Ephesia ábrázolásokhoz hasonlító körszobrokat egy csoportba sorolta, „kannonizált” típusnak („*kannonischen Typ*”) nevezte, és lényegében azonosította Lichteneker „főcsoportjával”. Azon körplasztikák, amelyek nem hasonlítottak az előbbire, külön csoportba kerültek, és császárkor előttiinek datálta őket.¹³ A tipológia felállítását nem csak a díszítőmotívumok sokfélesége, hanem a szobrok restaurálásának mértéke is megnehezíti. Ennek ellenére kísérletet tettem egy, az eddigiektől eltérő tipológia felállítására. A restaurált részek figyelmen kívül hagyásával a szobrok legkevésbé sérülékeny, tehát legkevesebb változáson átesett részeinek összevetésével felállítható volt egy tipológia, amely alapján helyi jellegzetességek is kimutathatók voltak. Három csoportot különítettem el, az itáliai típust, a kis-ázsiai típust és egy átmeneti típust.¹⁴

Lichteneker szerint bár az oroszlánoknak az az ábrázolása, amely az Artemis Ephesia szobrokon feltűnik, nem jellemző a hellénisztikus kor előtti időszakban, előképei korábbra nyúlnak vissza, és ha nem is olyan formában, ahogy a császárkori másolatokon láthatjuk őket, szerepeltek már az Endoios-féle kultuszszob-

4. kép. A21 A római Róma, Musei Capitolini, Salle delle Colombe Artemis Ephesia szobra (leltári szám: 385)

¹¹ FLEISCHER, i. m., III; vö. LICHTENECKER, i. m., 154.

¹² LICHTENECKER, i. m., 35–55.

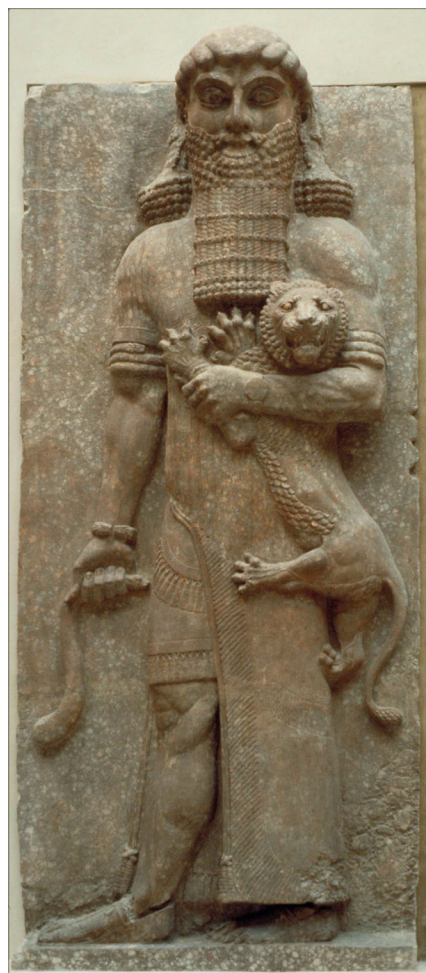
¹³ FLEISCHER, i. m., 39–46, 116–121.

¹⁴ TURCSÁN-TÓTH Zs.: „Az Epheszoszi Artemisz szobrok helyi jellegzetességei”. *Orpheus Noster* V. 2014/4. 31–63.

ron is.¹⁵ Két olyan tárgyat is említ, amelyek párhuzamba állíthatók az Artemis Ephesia karjain megjelenő oroszlánokkal.¹⁶ A korábbi egy, a Kr. e. 8. századból származó, II. Sarrukín, Dúr-Sarrukín-i palotájából előkerült és feltehetőleg Gilgamest ábrázoló dombormű (5. kép),¹⁷ amelyen a hős egy oroszlánt szorít könyökhajlata alá. A párhuzam azért problémás, mert ebben az esetben Gilgames nem „fogja” az oroszlánt, hanem alkarja szorításával megfojtja azt. Artemis Ephesia nincs ilyen kontaktusban az állatokkal, egyszerűen csak tartja őket a karján.¹⁸

A másik tárgy – az ún. „Afrika-tál” (6. kép), melyet Kleopátra Seléné mellképe díszít – sokkal későbbi, a Kr. e. 1. század vége – a Kr. u. 1. század eleje között készülhetett, és a boscoreale-i kincslet darabjaként került elő. A nőalak vállánál számos más tárggyal együtt egy oroszlán látható. Bár a datálás szempontjából közel áll az Artemis Ephesia-szobrokhoz, a Kleopátra Selénét körülvevő szimbólumokat megvizsgálva kiderül, hogy az időbeli közelségen és az ábrázolás stílusán kívül más kapcsolat nincs közöttük. Az Afrika-tálon egy sor tárgy és állat, például bőségszaru, *sistrum*, kobra, nősténypárduc tűnik fel. Ezek többsége azonban nem az alak ruházatán, hanem mellette és körülötte jelenik meg. Így az oroszlán sem a

5. kép. II. Sarrukín, Dúr-Sarrukín-i palotájából előkerült, feltehetőleg Gilgamest ábrázoló dombormű. (Louvre, leltári szám: AO19862-17)

¹⁵ Vitatott, hogy Artemis Ephesia kultuszának fennállása során az istennőnek hány kultuszszobra létezett. Az Endoios-féle szoborról, amely a Kroisos által építtetett Artemision kultuszszobra lehetett, Pliniusnál olvashatunk. Plin. nat. XVI. 79, 213–215. A kultuszszobrok lehetőségéről bővebben: Muss, U.: „Zur Dialektik von Kultstatue und Statuetten im Artemision von Ephesos”. In Friesinger, H – Krinzing, F. (szerk.): *100 Jahre österreichische Forschungen In Ephesos: Akten des Symposiums, Wien 1995*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1999, 597–598. LiDONNICI, L. R.: „The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration”, *The Harvard Theological Review*, LXXX, 1992, 398–399. TURCSÁN-TÓTH Zs.: *Alapvetés az Artemis Ephesia-szobrok ikonográfiai programjának elemzéséhez*, kiadatlan doktori értekezés, 2015, 51–64.

¹⁶ LICHTENECKER, i. m., 152–154.

¹⁷ Louvre, katalógusszám: AO19862-17, louvre.fr/en/oeuvre-notices/hero-overpowering-lion (2019. szeptember 26.).

¹⁸ LICHTENECKER, i. m., 153.

vállakon, hanem a vállaknál, valamint nem önmagában, hanem egy szimbólumcsoport részeként kapcsolódik az alakhoz. Ez utóbbi csoporthoz tartozik még egy íj és egy furkósbot vagy egy buzogányfej is, amely közvetlenül az oroszlán mögé került. A legújabb kutatások ezt a szimbólumcsoportot Héraklésszel, pontosabban szólva az első munkájával, a nemeai oroszlán legyőzésével hozzák kapcsolatba. Megjelenése a tálon akkor válik érthetővé, ha tudjuk, hogy egyes észak-afrikai törzsek, amelyek közé Kleopátra Seléné férje, II. Juba is

6. kép. Az ún. „Bosc corealei tál” (Louvre, leltári szám: AO19862-17)

tartozott, magukat a görög hős utódainak tartották.¹⁹ Másfelől Kleopátra Seléné oroszlánjának a helye nem annyira kötött, mint Artemis Ephesiáé. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint egy, az Afrika-tálhoz nagyon hasonló ábrázolás Kleopátra és Antonius lányáról, amelyen a nagymacskát a mellkason látjuk viszont.²⁰ Így az a felvetés, mely az „Afrikai-tálon” Artemis Ephesia hatását véli felfedezni, nem tekinthető megalapozottnak.

Kybelé vagy *potnia thérón*?

A kutatók az oroszlánok megjelenését a szobrokon két dologgal magyarázták: az egyik feltételezés szerint az istennő *potnia thérón* mivolta miatt, a másik szerint Kybelé hatásaként kerülhettek az istennő szobrára. Mind Fleischer, mind Lichtenec-

¹⁹ Kleopátra Seléné és Héraklés kapcsolatáról bővebben: Linfert, A.: „Die Tochter – nicht die Mutter. Nochmals zur Afrika-Schale von Bosc coreale.” In Adriani, A. – Bonacasa, N. – Di Vita, A. (szerk.): *Alessandria e il mondo ellenistico-romano: studi in onore di Achille Adriani*, Róma, II. L’erma di Bretschneider, 1992, 354; DRAYCOTT, J.: „Dynastic Politic, Defeat, Decadence and Dining: Cleopatra Selene on The SoCalled ‘Africa’ Dish from the Villa Della Pisanella at Bosc coreale.” *Papers of the British School at Rome*, LXXX, 2012, 54–56.

²⁰ A Kr. e. I.–Kr. u. I. század közötti időszakra datált tárgy a Christie’s egyik 2011-es árverésének darabja volt: [christies.com/lotfinder/ancient-art-antiquities/a-roman-parcel-gilt-silver-emblem-a-of-5509210-details.aspx](https://www.christies.com/lotfinder/ancient-art-antiquities/a-roman-parcel-gilt-silver-emblem-a-of-5509210-details.aspx) (2019. szeptember 2.)

ker felvázolta néhány mondatban ezeket a megállapításokat, bővebben egyikük sem írt ezekről.²¹

Az előbbi magyarázat megfogalmazásakor még nem állt rendelkezésükre az a 2014 nyarán előkerült, *daedalikus* stílusú lelet, amely az ásatás vezetője, Sabine Ladstätter szerint egy *potnia thérón* ábrázolás lehet.²² A fontossága abban rejlik, hogy ez az első olyan tárgy az ephesosi Artemision területéről, amely egyértelműen kapcsolatba hozható Artemisszel. Az istennő első említése *potnia thérónként* az Íliásban történik.²³ Bár a lelet nagyon biztató, arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy nem biztos, hogy az Österreichisches Archäologisches Institut által kiadott sajtóanyaghoz mellékelt rekonstrukciós rajzon (7. kép) látható oroszlánok valóban megjelentek a kispasztika részeként, egyelőre csak a fej, a vállak és szárnyak részletei láthatók a töredéken. Ha előkerülnének a hozzá kapcsolódó oroszlánok, akkor teljes bizonyossággal állíthatnánk, hogy *potnia thérónról* van szó, egyelőre azonban ez inkább csak feltételezés.

Mindazonáltal az archaikus kor művészetében nagyon sok hasonló, többségében Artemisként azonosított ábrázolással találkozhatunk. Egy olyan istennőalakkal, amelynek szárnyai vannak, és különböző állatalakok, többek között oroszlánok,²⁴ madarak²⁵ és szarvasok²⁶ kísérik.²⁷ Az állatok megjelenítési módja kétféle lehet, az egyik szerint körbeveszik az alakot, a másik esetében az istennő nyakukat, lábukat, sörényüket, agancsukat fogja. Kérdés persze, hogy az Artemisionban talált kispasztika-töredéken milyen állat bukkanhatott fel az istennő mellett. Erre azonban egyelőre nem tudunk választ adni. A másik felmerülő kérdés az, hogy ha az oroszlánok az „állatok úrnője” ábrázolásból vezethetők le, akkor miért az istennő karján látjuk azokat, miért nem az alak mellett? Adódik a feltételezés, hogy azért, mert a szarvasok vannak ott, csakhogy az első egyértelmű bizonyítékot arra, hogy az istennőt szarvasok kísérik, a Domitianus idejéből származó érmék jelentik.

Maradt tehát a kérdés: hogyan „kapaszkodtak fel” az oroszlánok az istennő karjaira? Ennek megválaszolásához segítségünk lehet néhány, a Kr. e. 5. századra²⁸

²¹ LICHTENECKER, i. m., 153, FLEISCHER, i. m., 74.

²² oeai.at/tl_files/img/Dateien/20141211_Presseaussendung%20OeAI_Herrin%20der%20Tiere.pdf

²³ Il. XXI. 477–478.

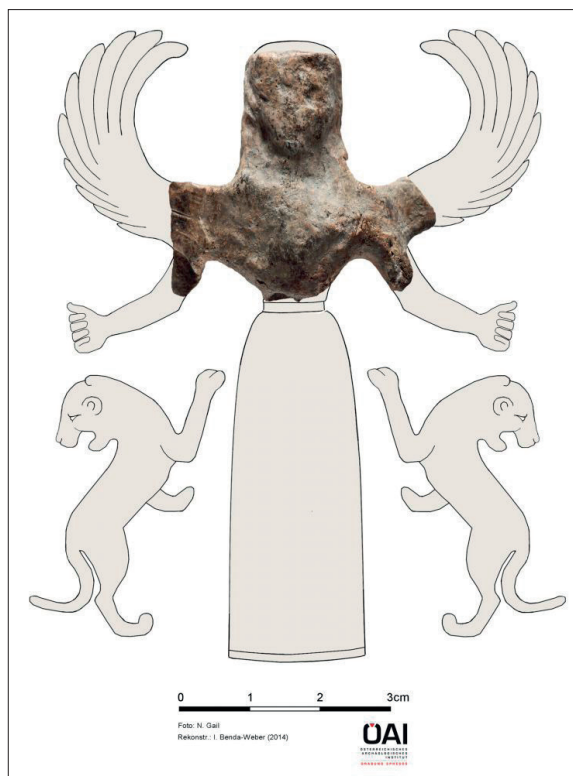
²⁴ Például: Oroszlánok lábát fogó: Kr. e. 670–660-ra datált amphora, Mykonos, Archaiologiko Mouseio, leltári szám: 667. KAHIL, L.: „Artemis”. *LIMC II.* 1984, 626. Nr. 22; Kr. e. 550–525-re datált lékythos, Párizs, Louvre, leltári szám: F71, uo. 626. Nr. 34. Oroszlánok sörényét fogó: Kr. e. 550 körülire datált kratér, Firenze, Museo Archeologico Nazionale, leltári szám: 4209, KAHIL, i. m., 626. Nr. 33.

²⁵ Például: Kr. e. 580–575-re datált korinthosi aryballos, Oxford, Ashmolean Museum, leltári szám: 1896.42. KAHIL, i. m., 626. Nr. 29; Kr. e. 640–635-re datált korinthosi alabastron, Louvre, leltári szám: A 468. KAHIL, i. m., 626. Nr. 23.

²⁶ Például: Kr. e. 550 körülire datált kratér, Firenze, Museo Archeologico Nazionale, leltári szám: 4209, KAHIL, i. m., 626. Nr. 33b; Kr. e. 550. körülire datált amphora, Orvieto, Museo Faina, leltári szám: 118, uo. 626. Nr. 35.

²⁷ A gyökerei egészen a Kr. e. 2. évezredre nyúlnak vissza, amikor – feltehetően közel-keleti hatásra – megjelennek a minói és mykénéi kor művészetében.

²⁸ Egyes korai darabokat a Kr. e. 6. századra is datálnak.

7. kép. A Kroisos-féle szentély területé talált daedalikus stílusú kispasztika töredék rekonstrukciója.

datált *potnia thérón* ábrázolás.²⁹ Ezeken a – többségében terrakotta – kispasztikákon az állatok eltérő elrendezésben jelennek meg, mint annál a típusnál, amelybe – Sabine Ladstätter szerint – az Artemisionban talált töredék is beletartozik. Az öt kísérő állatok közül a kisebb méretűeket és a fiatalabbakat, nyulakat, az őz- és szarvasborjakat az egyik behajlított alkarján tartja, míg a nagyobbakat, az oroszlánokat és a szarvasbikákat a lábuknál vagy szarvuknál fogja. Érdekes a kontraszt az állatokhoz való viszonyában: míg a kisebbeket védőn magához emeli, az oroszlánokat megragadja, és fejével lefelé lógatja. Az, hogy az élőlények nem mellette, hanem előtte láthatók, a kispasztikák anyaga és mérete adta lehetőségekkel hozható kapcsolatba, hiszen egy kerámián vagy plaketten a legegyszerűbb

az állatokat az alak mellé felfesteni vagy megmintázni.³⁰ Ugyanezzel magyarázhatók a körpasztikák sajátosságai is, az oroszlánok itt is felkerültek az istennő oldala mellől a karokra. A legnagyobb probléma ezzel a felvetéssel kapcsolatban az, hogy ellentétben a *daedalikus* stílusú ábrázolásokkal, ezeknek a kör- és kispasztikáknak a többsége nem Kis-Ázsiából, hanem Ciprusról és Korfuról került elő.

Artemis Ephesia kultusza közel ezer éven át virágzott, így kultuszszobra nyilvánvalóan sokat változott ez idő alatt. Az, hogy az istennőt kísérő állatok végül

²⁹ KAHIL, i. m., 665, Nr. 601. Ehhez nagyon hasonló típus estén az alak egyik kezében valamilyen állatot, rendszerint szarvasborjút, míg a másik kezében egy íjat tart. KAHIL, i. m., 664–667. Nr. 560–589; Nr. 605–614; A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében is van egy ilyen terrakotta kispasztika (leltári szám: T. 50). KAHIL, i. m., 665. Nr. 585.

³⁰ A Kr. e. 6. század fordulójáról ismert egy szárnyas *potnia thérón* ábrázolás (British Museum, leltári szám: 1877.0802.13), egy Campaniából előkerült, terrakotta *antefixen* megjelenő alak, aki két oroszlánt tart, szinte teljesen maga elé húzva azokat úgy, hogy mancsaik a hasa felett összeérnek. Ebben az esetben is kétségteljesen teszi a kapcsolatot az, hogy egy Kis-Ázsiától térben nagyon messze lévő ábrázolásról van szó.

felkerültek a szoborra, beleillik a Picard és Fleischer által felvázolt sémába, mely szerint a korábban különálló elemek idővel a körplasztika részeivé váltak.³¹

A másik lehetőség az, hogy az oroszlánok Kybelé „ajándékaként” kerültek a szoborra.³² Nem messze Ephesostól, a Panayir dağı domb északi lejtőjének közelében, egy márvány votív sztélé került elő, amelyen az istennő Kr. e. 6. századra kikristályosodó, phryg gyökerű, de később erősen hellenizált alakja látható.³³ Dús leplekbe öltözve egy trónuson ül, jobb kezében egy *tympanon*t, bal kezében egy lapos áldozótálat tart, a szék két oldalán egy-egy profilból ábrázolt antitetikus oroszlán pihen. A képen két további kísérő alak is feltűnik. A leletet a késő klasszikus – kora hellenisztikus korból származónak datálták. A votív sztélé lelőhelyétől mintegy 250 lépésnyire több sziklába vésett fülkét és néhány kora hellenisztikus felirattöredéket is találtak. Az egyikben egyértelműen felismerhető a *μητρός* szó,³⁴ ami egy Kybelé kultuszhely léteire utal.

Az oroszlánokat a kis-ázsiai Mété-ábrázolások egyik legjellegzetesebb attribútumaként tartják számon.³⁵ Sok esetben ábrázolják őket az istennő mellett, a leggyakoribb az oroszlános kocsin vontatott vagy a trónszéken ülő Kybelé. Az utóbbinál az állatok kétféle módon jelenhetnek meg: az istennő ölében fekvő vagy a trónszék két oldalán ülve. Roller kimutatta, hogy az oroszlánok csak a hellenizált Kybelé állandó kísérői, a phryg istennő alakjáról ez nem mondható el. Ugyanakkor elképzelhetőnek tartja, hogy a phryg Matar Kybileyá társaságában gyakorta feltűnő, de nem állandósult kísérők a *potnia thérón* istenalakkal való találkozás hatására váltak az istennő attribútumaivá.³⁶

Nehezen dönthető el, hogy vajon melyik felvetés igaz az Artemis Ephesia-szobrok karjaira faragott oroszlánok eredetére vonatkozóan, hiszen legalább olyan valószínűnek tűnik a *potnia thérón*-elmélet, mint a „kybeléi-hatás”-teória. A válaszhoz egy kicsit hátrébb kell lépnünk, és tágitanunk kell a perspektívát. Mit is látunk az istennő szobrán, milyen állatok kísérik? Amennyiben elvonatoztatunk a ruháján megjelenő díszítő motívumoktól, és csak az önálló állatalakokra koncentrálunk, mi az, ami a szemünk elé tárul? Néhány oroszlán a karokon, két madár a tenyér éléhez rögzítve és két szarvas, amely mellette áll. Ez a kép – még akkor is, ha a szarvasokat nem vesszük figyelembe, hiszen elvileg csak később kerültek az istennő

³¹ PICARD, CH.: *Ephèse et Claros. Recherches sur les sanctuaires et les cultes de l'Ionie du Nord*. Paris, E. de Boccard, 1922. 537–538), FLEISCHER, i. m., 69, 405.

³² Ezt más Fleischer is felvetette, de ő egy másik lehetséges magyarázatot is adott, amely szerint az oroszlánokat a többi, ependytésen megjelenő keveréklénnyel együtt az ún. „hegyi népektől” (*Bergvölker*) vették volna át. FLEISCHER, i. m., 112.

³³ KEIL, J.: „Denkmäler des Meter-Kultes” *ÖJh.* XVIII, 1915, 66–67. ROLLER L. E.: *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*. London etc., University of California Press, 1999. 145.

³⁴ Az istennőt a görögök *Κυβέλη* vagy *Μήτηρ*, illetve *Μεγάλη Μήτηρ* néven tisztelik, hasonlóan a phrygökhöz, akiknél szintén használatos volt a *Matar*, *Matar Kybileyá* vagy *Kybileyá* megnevezés. MATINS, A.: „Kybele”, *LIMC* VIII/1, Zürich, Artemis Verlag, 1997, 744.

³⁵ Uo. 49, 109.

³⁶ Uo. 135–136.

mellé – erősen emlékeztet azokra a Kr. e. 7. századi ábrázolásokra, amelyeken a *potnia thérón*-t több állat kíséretében látjuk, és amely típusból 2014 nyarán került elő egy kisplasztika-töredék az Artemision területéről. Ezt figyelembe véve úgy vélem, hogy az oroszlánok megjelenésében nem a kybeléi-hatás, hanem az istennő *potnia théróni* vonásai fedezhetők fel.

Rezümé

Annak ellenére, hogy Artemis Ephesia kultusza közel ezer éven át virágzott, kultuszszobrának másolatait csak a császárkorból ismerjük. Több kutató is úgy véli, hogy az ábrázolás gazdag díszítettsége annak köszönhető, hogy az istennőtől független, de mellette ábrázolt attribútumok a szobor részeivé váltak. Ezek közül az egyik leggyakrabban ábrázolt elem az oroszlánok, amelyek megjelenhetnek az *ependytés* vagy a *polos protomé* díszítéseként vagy a karokon önálló alakként. A tanulmányomban a második típussal kívánok foglalkozni, arra próbálok választ találni, hogy miért jelennek meg a szobron. Egy 2014-ben az ephesosi Artemision területén talált kisplasztika-töredék segítségünkre lehet a kérdés megválaszolásában.

Kulcsszavak

Artemis Ephesia, oroszlán, *potnia thérón*

Abstract

Artemis Ephesia and the Lions

Although the existence of the cult of Artemis Ephesia is provable from the 8th century BC to the 3rd century AD, we know copies of her cult image only from the Roman Empire period. According to most of the researchers, the rich ornamentation of the statue results from the earlier independent attributes which became part of her image. One of the most often used elements are the lion figures. They are depicted in different forms: either as protomes of the polos and ependytes or as independent figures. The former is interpreted as a symbol, the latter as a real animal. This article examines the second version, and makes an attempt to reveal why they appear on the statues of Artemis Ephesia. A statuette fragment that was found in 2014 on the area of the Artemision of Ephesus may give the possibility to find the answer to this question.

Keywords

Artemis Ephesia, lion, *potnia theron*